

Bollók Ádám

TÖRÖK LÁSZLÓ (1941–2020)

Tudományos életújának második felében önmeghatározása szerint Török László magát elsősorban a késő ókori Egyiptom és az ókori és késő ókori Núbia történeti, régészeti és művészettörténeti emlékeit kutató *ókortörténész*nek vallotta. Végzettségét tekintve építész mérnök, munkahelyét tekintve régész volt, míg kutatási módszertanát és az általa autonóm módon kezelt forrásbázist tekintve *egyszerre* volt *művészettörténész, régész és történész*. Hasonló sokrétűség a 20. század utolsó harmadában egy-egy kutatóegységben már csak ritkán egyesült. Török esetében ez a kiemelkedő személyes tehetségből éppen úgy adódott, mint életpályájának a kor diktálta kényszerei és váratlan fordulatok által formált sajátosságaiból. Török Lászlót a művészettörténészt így aligha érthetjük meg szokatlan pályáive részleteinek ismerete nélkül. Kutatói életművének húsznál is több monográfiával és száznál több szaktanulmánnyal fémjelzett, számos tudományterületet felölelő teljességét ugyanakkor aligha lehetséges a főbb vonalakon túl e rövid írás keretében bemutatni.

AZ INDULÁS: A XIX. SZÁZAD ÉS AZ ÁRPÁD-KOR ÉPÍTÉSZETÉTŐL A KÉSŐ ÓKORI EGYIPTOMI MŰVÉSZETIG

Török László 1941. május 13-án született Budapesten. Érdeklődése fiatal korától kezdve a művészettörténet irányába fordult. A családját az 1950-es években „osztályellenségként” számon tartó magyarországi politikai berendezkedés következtében valódi reménye azonban aligha lehetett, hogy egyetemi tanulmányait ezen a területen folytathassa. Áthidaló megoldásként, hogy a felsőoktatásban részt vehessen, 1959-ben a Budapesti Műszaki Egyetem Építész mérnöki Karára jelentkezett. Ott ugyanis a rendszer ideológiájában központi helyet elfoglaló származás kérdése valamivel kevésbé bírt meghatározó jelentőséggel. Építész mérnök-hallgatóként azonban továbbra is elsősorban a művészettörténet foglalkoztatta. Ezért nem meglepő, hogy későbbi visszaemlékezései szerint az egyetemi oktatás által felkínált tantárgyak közül elsősorban Pogány Frigyes (1908–1976) építész- és művészettörténet órái ragadták magukkal. Tanára jó szemmel ismerte fel Törökben a tehetséget, így 1964-es diplomaszerezése után tanársegédi állásban saját tanszékén szerette volna foglalkoztatni. A létező szocializmus döntéseit biztos kézzel – a szakmai minőséget sok más szempont mögé utalva – meghozó pártállamnak azonban ebben az esetben is más elképzelései voltak. A tanársegédi állásról így Pogány nem hozhatta a neki tetsző döntést. Ugyanakkor a pályakezdő Török építészettörténeti érdeklődésének irányairól, megközelítésmódjairól, munkamódszeréről és hosszabb távú tudományos terveiről így is képet alkothatunk. Ezekről a reménybeli egyetemi munkáját minden bizonnyal meghatározó jegyekről árulkodnak az 1960-as

évek második felében a magyarországi historizmus, elsősorban is az eklektika építészetéről megjelent tanulmányai,¹ illetve néhány kéziratban maradt munkája és jegyzetei.²

Ha saját tanszékén Pogány nem is tudott Töröknek állást biztosítani, tehetséges hallgatóját nem akarta veszni hagyni. Felvette ezért a kapcsolatot Gerevich Lászlóval (1911–1997), aki a Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Kutató Csoportjának igazgatójaként abban az időben a második világháború pusztítása után a budai várnegyedben, a magyar királyok palotájának egykori területén végzett ásatások leletanyagának feldolgozásával foglalkozott. A budai munkák kapcsán rá váró feladatokat ismerve Gerevich meglátta a lehetőséget az építész végzettségű és művészettörténeti érdeklődésű fiatal szakemberben. Így állást biztosított neki a Régészeti Kutató Csoportban, ahol 1964-ben a műszaki részleg munkatársaként, építészgyakornokként került állományba.³

Több okból is érdemes ezen a ponton röviden elidőznünk, és pályája kezdeti szakaszának kényyszerű kanyarjait mélyebben megismernünk a későbbi évtizedek tudományos irányainak pontosabb megértése érdekében. Nem pusztán azért, mert Török pályafutásának az 1960-as évekbeli korai éveiről mindössze néhány későbbi interjúban elejtett mondat érhető el nyilvánosan.⁴ De amiatt is, mert a biztató első lépések ellenére éppen e kezdetek alapvetően határozták meg a magyar középkor régészeti és művészeti emlékéanyagának a kutatásától való határozott elfordulását, illetve új kutatási területként az ókori művészet felé fordulását.

Amint erről a Régészet Intézet Adattárában őrzött dokumentumok tanúskodnak, Kutató Csoporti pályája kezdetén Török feladatai kifejezetten szerteágazóak voltak. Ezek közé tartozott a budai feltárások során előkerült leletanyag kiválasztott részeinek áttekintése, a vizsgálatra érdemes építészeti faragványok rajzos felmérése, a feltárt középkori idomtégla-anyag feldolgozási szempontrendszerének kidolgozása és publikációra történő előkészítése. Részt vett az emlékéanyag megőrzésre érdemes részének a kiválogatásában is a Budapesti Történeti Múzeum munkatársaival együttműködésben.⁵ Emellett 1964-től kezdve hivatalosan jóváhagyott kutatási programjának részét

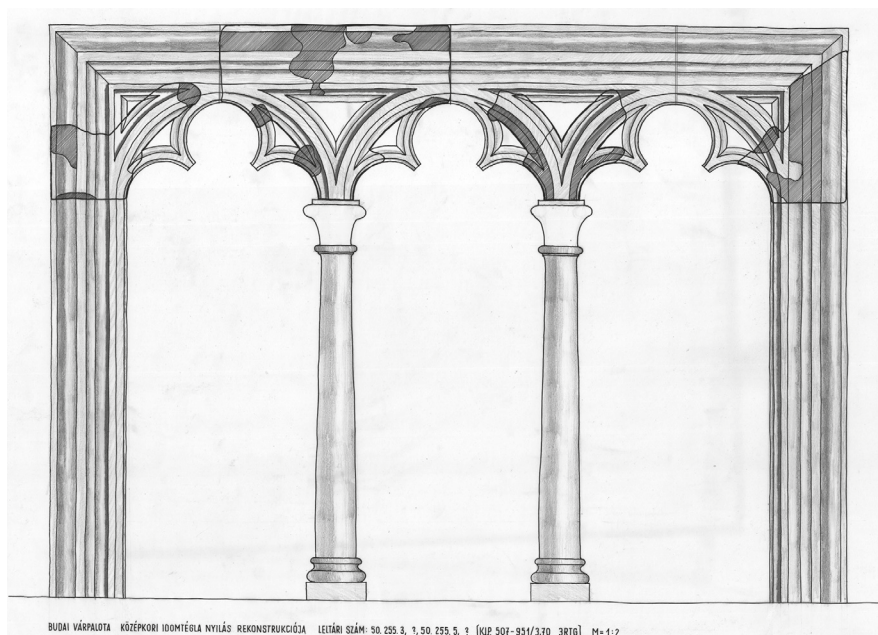
¹ Török László: A szegedi eklektika. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*, 1. 1966. 224–267.; Uő.: A historizmusok korának építésze Sopronban. *Soproni Szemle*, 22. 1968. 230–242.; Uő.: Magyar építészet a historizmus korában. *Építés- és Építészettudomány*, 1. 1969. 131–180.

² Török László: *A művészeti giccs keletkezése*. Kézirat. HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézet Adattár, Török László-hagyaték, 2022 40 [továbbiakban: RIA H TL]; Fejes György – Török László: *Az építészet eszközei*. Kézirat. RIA H TL 2022 41; Török László: *A templomépítés történetének rövid vázlatja*. Kézirat. RIA H TL 2022 43; Török László: *Bevezetés az építészet történetébe*. Kézirat. RIA H TL 2022 44). Köszönetemet fejezem ki a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézet Adattárának és az Adattár vezetőjének, Horváth Friderikának, hogy a Török László hagyatékában fennmaradt iratanyag áttekintését és rendszerezését számomra engedélyezte. E dokumentumok nélkül Török kutatói pályájának korai szakaszáról sokkal kevesebbet tudnánk.

³ Családi háttérét és pályakezdését visszaemlékezésében röviden bemutatta: „Mindent mindig újra kell gondolni”. Gréczi Enikő beszélgetése Török Lászlóval. *MúzeumCafé*, 8. 2014. No 40. 108–109.; RIA H TL 2022 9.

⁴ Így legrészletesebben az előző jegyzetben idézett beszélgetésben.

⁵ RIA H TL 2022 4, H TL 2022 24–H TL 2022 29.

1. Budai várpalota, középkori idomtégla nyílás rekonstrukciója.

Készítette: Török László, 1965

képezte az *Az Alföld és a Délvidék Árpád-kori építészettörténete* című kutatási téma. Ez utóbbihoz jelentős anyaggyűjtést végzett. 1965 közepére elkészítette a szegedi Móra Ferenc Múzeum lapidarium anyagának a felvételét, illetve a Maros-völgy Árpád-kori építészetének feldolgozásához a „szükséges forrásanyag felgyűjtését”.⁶ A kezdeti időszakban saját tudományos kutatására munkaidejéből heti egy napot fordíthatott. Miután 1965 márciusában tudományos segédmunkatárssá léptették elő, már heti két munkanap állt rendelkezésére ez utóbbi célra, míg a maradék időt továbbra is a műszaki részleg számára kijelölt tervmunkának kellett fenntartania (többek között Gerevich budai publikációinak grafikai előkészítését végezte). 1965 novemberében a saját kutatásaira fordítható időt tovább, immáron heti 20 órára növelték.⁷ Ekkoriban ugyanakkor az alföldi Árpád-kori építészethez kapcsolódó kutatásról a magyarországi középkori növényi ornamentikával díszített faragványok felé fordult az érdeklődése. Nem utolsó sorban azért, mert az alföldi anyag feldolgozásához általa szükségesnek tartott ásatások megkezdésére nem nyílt lehetőség. Ezen alapokra támaszkodva 1965 szeptemberében hozzákezdett doktori disszertációjának elkészítéséhez. Ennek témájául a szekszárdi bencés monostorból ismert XI. századi palmettadíszes vállkő feldolgozását választotta. Kéziratával 1966 május végére készült el, melyet az Építőipari és Közlekedési Műszaki Egyetem Építészettörténeti Tanszé-

⁶ RIA H TL 2022 7, H TL 2022 27, H TL 2022 38.

⁷ RIA H TL 2022 9, H TL 2022 12, H TL 2022 31.

kén nyújtott be és védett meg.⁸ A doktori munkájában a XI. századi magyarországi palmettás faragványokhoz idézett távolabbi – itáliai, bulgáriai és közel-keleti – párhuzamokat felderítendő 1965 utolsó és 1966 első heteiben szabadsága terhére berlini kutatóútra ment. Ott az által készített fényképfelvételek tanúsága alapján elsősorban a Staatliche Museen VIII-X. századi nyugat-európai és muszlim művészetének emlékeit tanulmányozta, kiemelt figyelemmel az ornamentális díszű építészeti faragványokra.⁹ Disszertációja lezárásának idején munkatervében engedélyt kapott az *A XI–XIII. századi magyarországi kőfaragványok ikonográfiai corpora* című téma kutatására. A monografikus feldolgozást célul kitűző kutatásra kiadott engedély azonban néhány nap múlva visszavonásra került.¹⁰ Helyette az év nyarán az *A magyarországi Pálos-rend középkori templomainak és kolostorainak építészettörténete* című téma került számára engedélyezésre, amelyről – mint egy helyütt megjegyzi – a korban „köztudottan főképpen csak írásos források” álltak rendelkezésre.¹¹ Ennek vizsgálatával sem foglalatostkodhatott azonban hosszú ideig. 1967 szeptemberében és a következő év áprilisában kelt, Gerevichhez intézett feljegyzései alapján ugyanis egyértelmű, hogy igazgatója a középkori magyar építészeti- és művésztörténeti vonatkozású tudományos tevékenységét a továbbiakban nem tartotta támogatandónak.¹²

Török folyamatos témaváltoztatásai és munkaügyi helyzetének egyre inkább rendezetlenné válása mögött egyértelműen felsejlik a konfliktus, mely a doktori témájával is választott kutatási terület miatt éleződött ki Gerevich Lászlóval. A kiemelkedő kutatóegyeniségekre oly jellemző tudósi attitűd: az önálló témaválasztás és a világos tudományos értékítéletalkotás képessége ekkorra szembe fordította az azonos kutatási területen dolgozó igazgatójával. Gerevich sérelmezte, hogy fiatal pályatársa az Árpád-kori kőfaragványok – elsősorban is a palmettás faragványok – vizsgálatával egy olyan területre tévedt, melynek feldolgozása saját a jövőre vonatkozó tervei között kiemelt helyen szerepelt. Másrészt nem nézte jó szemmel, hogy a budai leletanyag feldolgozásában rá testált feladatokkal Török nem foglalkozott az általa elvárt lelkesedéssel. Az egyre kényelmetlenebbé váló helyzetből rövidtávon egy külföldi ösztöndíj jelentett kiutat Török számára.

A Régészeti Kutató Csoport igazgatóhelyettese, a Gerevichcsel nem kifejezetten jó viszonyt ápoló Castiglione László (1927–1984) éles szemmel ismerte fel fiatal kollégája megkérdőjelezhetetlen tehetségét, ezért egy egyiptomi ösztöndíj megpályázását javasolta Töröknek. A saját kutatásaiban a római kori egyiptomi vallástörténetre fókuszáló Castiglione tanácsát követve így Török 1967. február és június között 4 hónapot tölthetett Kairóban és Alexandriában.¹³ A korábbi években általa végzett kutatásokat,

⁸ Török László: *A szekszárdi kőfaragó iskola jelentősége a XI. századi magyar építészeti történetében*. Doktori disszertáció kézirata. Budapest, 1966. (Régészeti Intézet Adattár). RIA H TL 2022 7, RIA H TL 2022 15, H TL 2022 31.

⁹ RIA H TL 2022 11.

¹⁰ RIA H TL 2022 6–7; H TL 2022 30.

¹¹ RIA H TL 2022 7, H TL 2022 17, H TL 2022 31–H TL 2022 32.

¹² RIA H TL 2022 7, H TL 2022 20.

¹³ „Mindent mindig újra kell gondolni”; RIA H TL 2022 19.

illetve képzettségét és fő érdeklődési területeit ismerve aligha meglepő, hogy egyiptomi tartózkodása során elsősorban a kairói Kopt Múzeumban kiállított építészeti faragványok keltették fel az érdeklődését. Magyarországra történt visszatérése után intézeti feletteseinek is jelezte, hogy kutatási tevékenységei között a jövőben kiemelt szerepet szán a „kopt” emlékanyagának. Vizsgálatainak folytatására ekkor szóbeli engedélyt kapott. Tudományos kutatói besorolását ugyanakkor egy augusztusi rendelkezés értelmében elveszítette, műszaki ügyintézői munkakörbe került. Így bár tervezett kopt témája mellett a Pálos rend építészeti emlékeivel kapcsolatos kutatásait is folytatni szeretne volna intézeti termunkájának keretében, erre vonatkozó engedélykérelme válasz nélkül maradt.¹⁴ A viszonyát Gerevichcsel láthatólag az egyiptomi, majd az azt követő hónapok tovább rontották. Így egy 1968. április 3-án Gerevichtől érkező utasításra válaszul – melynek címzésében tényleges foglalkoztatási helyzetétől eltérően „tudományos kutató”-ként szerepelt – két nappal később benyújtotta a felmondását.¹⁵ Gerevich a felmondást elfogadta. Ám mikor Castiglione-től értesült arról, hogy Török e lépésre anélkül szánta rá magát, hogy a további megélhetését biztosító állása lenne, még aznap visszavonta. Elfogadta egyben, hogy a kettejük közötti közvetlen munkakapcsolat megszűnik, helyette Török ezután Castiglione irányítása alatt végzi a munkáját.¹⁶

Az 1968. december 31-én végül Régészeti Intézetté alakult Régészeti Kutató Csoportba belépése utáni 4 évben végzett munkájának kevés lenyomata maradt. Ezek közé tartoznak egyrészt a budai királyi palota régészeti emlékanyagán végzett munkájához, illetve a folytonosan változó fókuszú középkori magyar építészeti- és művészettörténeti vizsgálataihoz kapcsolódó általa készített rajzok, fényképfelvételek és jegyzetek. Másrészt a szekszárdi vállkőről írott kéziratot doktori disszertációja, egy annak alapján nyomtatásban is megjelent tanulmánya, valamint egy ugyancsak szekszárdi alakos kőfaragványt tárgyaló rövid cikk.¹⁷ Mindezen írások, valamint a háttérükben meghúzódó kutatási tervek és konkrét adatgyűjtő munka ugyanakkor a későbbi sikeres tudós számos alaptulajdonságát világosan állítja elének. Plasztikusan rajzolódik ki az építészeti- és művészettörténeti érdeklődése és ezirányú módszertani felkészültsége, az egyes emlékek elemzéséből az egykori egészre vonatkozó megállapításokat kibontó tudósi habitus, az összefoglaló értékelés iránt a kezdetektől elkötelezett kutató alakja. Amint már ezekből is felsejlik az írott, a művészeti és a régészeti forrásanyagot egy-egyben látó és autonóm módon kezelni képes szakember képe. Mindezek, valamint későbbi gazdag munkássága jól érzékeltetik azt a veszteséget, amely az Árpád-kori, illetve a tágabban vett magyar középkor művészettörténeti kutatását érte azáltal, hogy Török László a Gerevich Lászlóval való személyes konfliktusa miatt az egyetemi

¹⁴ RIA H TL 2022 7, H TL 2022 20.

¹⁵ RIA H TL 2022 21–H TL 2022 22.

¹⁶ Török László visszaemlékezése jelen írás szerzőjének.

¹⁷ Török László: XI. századi palmettás faragványaink és a szekszárdi vállkő. *Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve*, 1. 1970. 96–154.; Uő.: Egy alakos faragvány töredéke Szekszárdról. *Archaeologiai Értesítő*, 99. 1972. 101–105.

tanulmányaiból kinövő XIX. századi építészettörténeti stúdiók után ezt a kutatási területet is hamar elhagyni kényszerült. Az itt röviden bemutatott kezdetek ugyanakkor plasztikusan kirajzolják, hogy Török stílustörténet iránti érzékenysége és az esztétikai ítéletalkotás képessége milyen, javarészt másként láthatatlan gyökerekből táplálkozott.

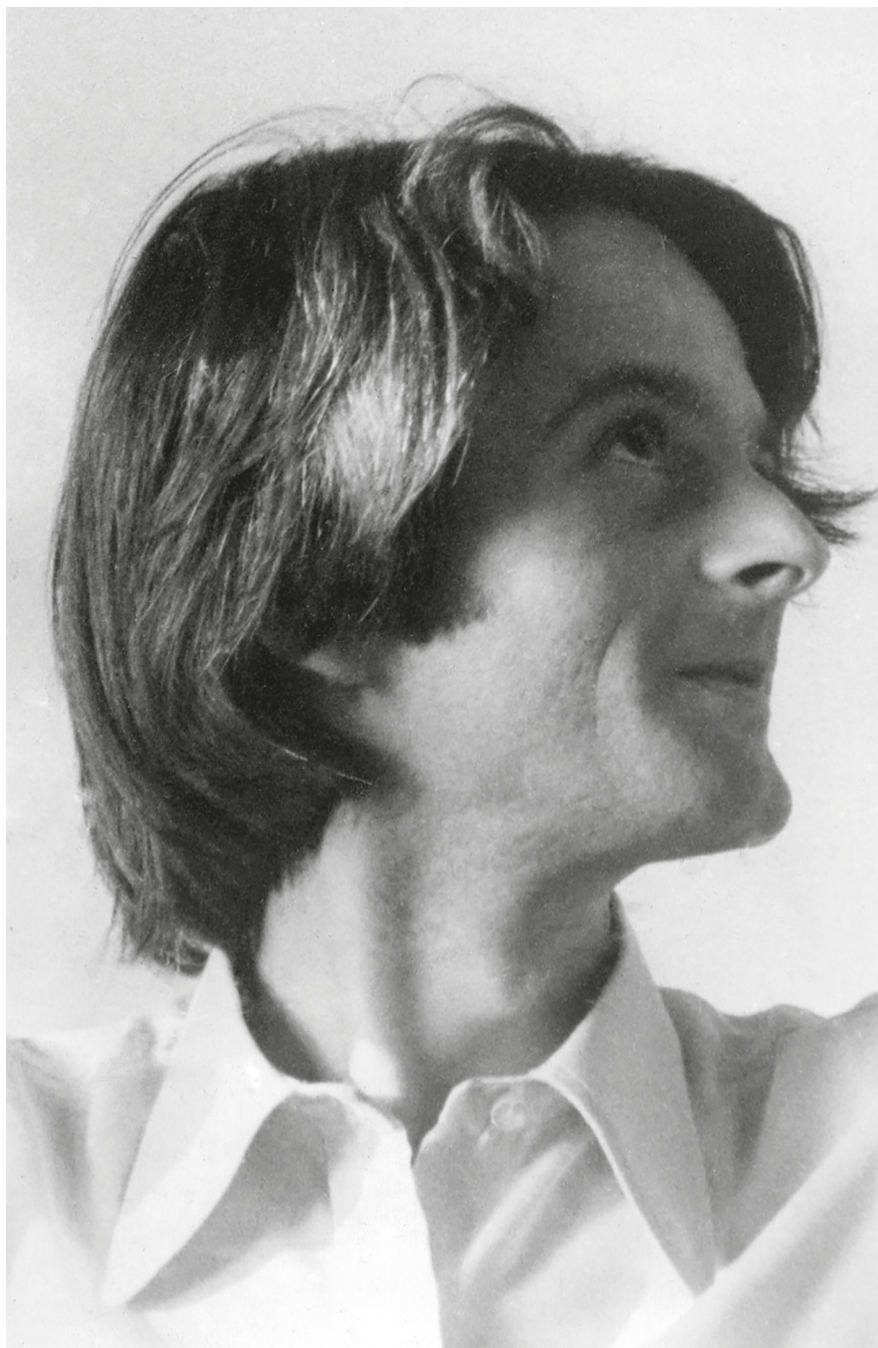
A KÉSŐ ÓKOR MŰVÉSZETÉTŐL A NUBIOLÓGIA MEGTEREMTÉSÉBEN JÁTSZOTT ÚTTÖRŐ SZEREPIG

Török szerencséjére Castiglionével egészen másféle viszonyt tudott kialakítani, mint Gerevichcsel. Klasszika archaeológus felettese nem pusztán szabad kezét biztosított neki saját kutatási témáinak és irányainak megválasztásában és megvalósításában. Emellett amint arra Török később is hálával emlékezett vissza: szisztematikusan képezni is kezdte fiatalabb munkatársát, felkészítve ezzel őt az ókori stúdiókban való elmélyedt kutatómunkára. Török első lépésként az egyiptomi tanulmányút során gyűjtött késő ókori faragványok feldolgozásához látott hozzá. Amint azt idős korában jelen írás szerzőjével folytatott beszélgetései során többször felidézte, a kairói Kopt Múzeumban látott késő antik emlékanyag elsősorban azzal keltette fel a figyelmét, amit a korban *nem* lehetett róla tudni. „Zavart, hogy nem érttem, amit a múzeum termeiben sétálva láttam” – fogalmazta meg. A vonatkozó szakirodalom áttekintése nyomán az is világos lett előtte, hogy mi volt zavarának egyik fő oka. A hibásan, de általánosan koptnak nevezett késő ókori egyiptomi művészetnek ugyanis az 1960-as években nem csak a belső kronológiája állt nagyon bizonytalan lábakon, de az általános értelmezési keret, amelyben a XIX. század vége óta a „kopt” művészetet vizsgálták, maga is alapvetően hibás előfeltételezéseken nyugodott. Az ekkoriban elérhető legfrissebb nagy összefoglalók, amelyek a „kopt” szobrászatról,¹⁸ illetve a *Kopt művészet – Kereszténység a Nílus-völgyében*¹⁹ című kiállítás kapcsán készültek, ezeknek a fél évszázados, illetve annál is régebbi előítéleteknek és félreértéseknek a hatását tükrözték.

Török az általa elemzésre kiválasztott kőfaragványok időrendjének vizsgálatát két emlékcsoportra összpontosítva kezdte meg. Elsőként az egyiptomi bizánci uralom utolsó évszázadára – általa azon belül is a Kr. u. VI. század végére – keltezett akhmimi faragványcsoportból néhány ikonográfiai témát vett közelebbi vizsgálat alá. Ennek során e körnek a hellénisztikus és a római, illetve az ókori egyiptomi művészettel való kapcsolatai pontosabb körülhatárolására törekedett. Apró, de fontos lépést tett ezzel a „kopt” művészetnek a „hellénisztikus stílusú római birodalmi művészettel” szembenálló „egyiptomi népművészet” téves dichotómiából történő kimozdítására. Kiindulópontját egy lovasszent-ábrázolással díszített darab jelentette, melyet részben az ikonográfia előzményein, részben pedig a faragványt készítő műhely több más termékének vizsgálatán keresztül elemzett. Átfogóbban értékelt az ókori Heracleopolis Magna-i, avagy ahogy akkoriban régebbi arab nevéen ismerték: ahnas-i (ma Ihnaszija

¹⁸ John Beckwith: *Coptic Sculpture 300–1300*. London, 1963.

¹⁹ *Koptische Kunst – Christentum am Nil*. Ausstellungskatalog / Villa Hügel. Essen, 1963. (1964: Bécs, Párizs, Zürich).

2. Török László egyetemi évei idején © Magántulajdon

el-Medina és Ihnaszija Umm el-Kimam) faragóműhely termékeit. A késő római művészet általános tendenciáit kiindulási alapul választva stíluskritikai megközelítéssel – a műhely működését a mediterrán művészet keretei közé ágyazva – a IV. századra és az V. század elejére helyezte.²⁰

E korai írásokban munkamódszerének számos olyan sajátossága megfigyelhető már, melyek szakmai tevékenységét a későbbi évtizedekben is végig meghatározták. Kutatásainak Nílus-völgyi fókusza miatt tisztában volt azzal, hogy vizsgálatainak tárgya a hellénisztikus, a római és a késő antik időszakban a művészeti emléanyag hierarchiájában a legkritkább esetben foglal el előkelő helyet. Ennek ellenére mindvégig tudatosan próbálta az éppen vizsgált emlékcsoport helyét megtalálni a mediterrán művészet fő irányai között. A késő antik egyiptomi művészetnek a mediterrán világ jelentette művészeti keretbe történő visszahelyezésétől egyben biztosabb időrendi fogódzókat is remélt. Bízott ugyanis abban, hogy finom stílusérzékére támaszkodva meg tudja határozni a Földközi-tenger medencéjének központi műhelyeiben végbenő stílusváltozások visszatükröződéseit az egyiptomi emléanyagban. Az utóbbi megfigyelések jelentőségét különösen növelte az 1960-as évek végén az a tény, hogy a legfontosabb egyiptomi lelőhelyekről alig álltak rendelkezésre a kronológia szempontjából használható modern stratigráfiai megfigyelések. Nem látott ezért a kutatás – így saját maga előtt – más utat, mint hogy a szükséges régészeti megfigyelések megszületéséig az ideális esetben azokra alapuló kronológiát művészettörténeti-stíluskritikai módszerekkel kidolgozott időrenddel helyettesítse. Annak tudatában is ezt tartotta a legcélravezetőbb megközelítésnek, hogy tudta és remélte: ezt a későbbi ásatások pontosíthatják.

A késő ókori egyiptomi művészetről élő korabeli – nemritkán hibás megfigyeléseken és azokból táplálkozó előítéleteken alapuló – kép helyesbítésének ugyancsak fontos lépését jelentette Hjalmar Torp egy rövid tanulmánya. A norvég kutató Török első írásaival egy időben, 1969-ben megjelent cikke egy nagyhatású XIX. századi hibát tisztázott végérvényesen. Torp – akivel Török haláláig jó barátságot ápolt – kimutatta, hogy az 1890-es években Édouard Naville által az ókori Heracleopolis Magna temetőjében feltárt épület faragványai az ásató elképzelésével szemben egykor nem egy keresztény templomot, hanem családi megrendelésre készült sírépítményeket díszítettek. Az új meghatározás a mitológiai alakokkal díszített faragványok értelmezése előtt is új utakat nyitott. Világossá vált, hogy azok nem értelmezhetők a vidéki egyiptomi lakosság „nemzeti” művészetének (egyfajta „kopt” „népművészet”) emlékeiként. Díszítőrendszerük üzeneteként sem a hellénisztikus kultúrával és a kereszténységgel szembeni kulturális ellenállást és a hagyományos egyiptomi vallási képzetekhez való ragaszkodást fedezhetjük fel, amint azt a kutatók évtizedeken keresztül ismételtették. Felismerve, hogy a faragványok valójában egy sírépítmény részét képezték, logikusan adódott a következtetés, miszerint azokat egy a halálról és azt követő létállapotról az

²⁰ Török László: Adatok a VI–VII. századi kopt kőfaragóművészet ikonográfiájához. *Antik Tanulmányok*, 16. 1969. 167–194.; Uő.: On the Chronology of the Ahnas Sculpture. *Acta Archaeologica*, 22. 1970. 163–182.

elképzeléseit még a Kr. u. IV-V. században is a hellénisztikus művészet hagyományos képeivel kifejező megrendelő készítette. Torp elemzése így – Török stíluskritikai tanulmányaihoz hasonlóan – jelentős áttörést hozott. Ezek együttesen megnyitották az utat a „kopt” művészet visszaillesztése előtt annak valós késő ókori kontextusába: a mediterrán világ egészének korabeli művészeti áramlatai közé. Torp és Török megközelítésmódjainak korszakalkotó voltát jól érzékelteti, hogy az utóbbi négy évtized elteltével is Torp felismerésétől számította a „kopt” művészetről kialakult modern kép megszületésének egyik kezdetét.²¹ Saját stíluskritikai alapú időrendi elemzéseinek eredményeit pedig az ebben az időben megindult szakkarai német ásatásokon tett megfigyelések támasztották alá.

Ezek az 1960-as évek végétől a késő antik egyiptomi művészetet új alapokra helyező tanulmányok minden szempontból szerencsés időpillanatban születtek. Megjelenésük időben ugyanis szerencsés módon esett egybe a késő ókorról, mint önálló történeti periódusról szóló új történeti narratíva kialakulásával. Ez a megelőző évtizedek-évszázadok elbeszélésmódjánál a korszakhoz sokkal empatikusabban közelített. Az utóbbi fordulóponthoz egyik azóta is visszatérően hivatkozott írása Peter Brown *The World of Late Antiquity* című kötete, melynek első kiadása 1971-ben látott napvilágot. E kötet a korszakot a hanyatlás-narratíváktól egyre messzebb távolító szemlélete előbb az angolszász világban, majd az európai és észak-amerikai későantik-kutatásban egyre inkább uralkodóvá vált. A Törökben az ebben az időben a késő római, illetve a késő ókori művészetről kialakult elképzelés ugyanakkor mégsem annyira ebben az angolszász diskurzusban gyökerezett. Bár tudományos világlátása ugyancsak szembe helyezkedett a római kor utolsó két évszázadát és az azt követő időszakot a kulturális és azon belül is a művészeti hanyatlással azonosító nézetekkel, ebben sokkal inkább a kontinentális, elsősorban is a skandináv és a német kutatásban a késő római korról kiformalódott kép vezette. Világosan tanúskodik erről egy 1972-ben a késő római művészetről a művelt közönségnek tartott előadása, amelyen egyértelműen érezhetők a német klasszika archaeológiai iskola stílustörténeti, valamint a formák és a stíluslemek változásából társadalomtörténeti következtetéseket megfogalmazó módszertani megközelítései.²² Az utóbbi egyik csúcsteljesítményét, Hans-Peter L’Orange írásait Török egyébként mindvégig előszeretettel forgatta; amint ez a megközelítésmód is mindvégig vezérfonala maradt munkáinak. Így nem meglepő, hogy személyes beszélgetésekben sokszor illetve kritikával az általa egyébként sok szempontból követendőnek tartott és követett angolszász későantik-kutatás számos képviselőjét. Úgy látta ugyanis, hogy az utóbbiak a módszert éppen megfordították: társadalomtörténeti következtetéseiket nem a formai elemzésre építették, hanem ellenkezőleg, a történészek által a korszak társadalmáról kialakított képet a művészeti emlékekre vetítve magyarázták az utóbbia-

²¹ Hjalmar Torp, Leda Christiana: The Problem of the Interpretation of Coptic Sculpture with Mythological Motifs. *Acta ad archaeologiam et artium historiam pertinentia*, 4. 1969. 101-112.; Török, László: Thirty-Four Years after “Leda Christiana”. *Acta ad archaeologiam et artium historiam pertinentia*, 18. 2005. 217-251.

²² Török László: [A késő római művészet]. Kézirat. RI A H TL 2022 37.

kat. Ezzel a művészeti emlékeket lényegében a létező társadalomtörténeti elképzelések illusztrációjaként használták fel.

Török számára a késő ókori egyiptomi emlékekben való elmélyülés, illetve a Castiglioneval kialakult munkakapcsolata – melynek érdekes példája B. Thomas Edith egy kötetéről általuk írt recenzió-pár²³ – nem pusztán a kor egyiptomi művészetének a kutatásához teremtette meg az ideális háttérét. Felette 1969-ben azt is lehetővé tette számára, hogy bekapcsolódjon az MTA Régészeti Kutató Csoportja által 1964-ben az egyiptomi Asszuáni Gát felépítése előtt Abdallah Nirqi lelőhelyen végzett leletmentés alkalmával felszínre került késő ókori falusias település maradványainak feldolgozásába és közzétételébe. Nílus-völgyi kutatásai ezzel végre a Régészeti Intézeti hivatalos munkatervének is a részévé válhattak, és azok is maradhattak az ezt követő évtizedekben.²⁴ Első feladata a kerámiaanyag rendszerezése és publikálása lett. A következő években azután mind több területen kapcsolódott be a feldolgozó munkába.²⁵ Bár a kerámiaanyagot vizsgálva sem hagyta cserben művészettörténeti és történeti érdeklődése, ezen anyagcsoport feldolgozása kapcsán elsősorban a hagyományos régészeti módszertanra kellett támaszkodnia.

Az Abdallah Nirqinél feltárt település közzétételre való előkészítésével Török egy olyan kutatásban vállalt részt, amely egy akkoriban éppen születő tudományág: a nubiológia területére vezetett. Egy újabb szerencsésnek bizonyult véletlennek köszönhetően nemsokára alkalmá nyílt még mélyebbre ásni e tudományterületen. Az 1970-es évek elején a berlini Humboldt Egyetem Egyiptológiai és Szudánrégészeti Tanszékének vezetője, Fritz Hintze (1915-1993) a keleti blokk államaiban olyan szakemberekkel próbált meg együttműködést kialakítani, akik hajlandóságot mutattak szerepet vállalni a Szudánban feltárt régészeti emlékek feldolgozásában. A Budapesten járó német professzor figyelmébe a Régészeti Intézetben Törököt ajánlották. Ő az építészetben és az építészet-történetben jártas fiatal kutatóként jól illeszkedett a Hintze által keresett szakemberrel szembeni elvárásokhoz. A feldolgozáshoz szükséges anyaggyűjtés, illetve az akkor a Humboldt Egyetemen már régebb óta gyűlő nubiológiai szakirodalom tanulmányozása céljából így Török Berlinbe utazott. Ott Hintze tanszékén és vezetésével az egyik Musawwarat es-Sufra-i templomépület értékelését végezve elkezdett mindinkább elmélyedni a térség a késő ókor évszázadait megelőző történetében.²⁶

A késő ókori Nubia történetére, valamint régészeti-művészeti emlékeire ugyanakkor nem pusztán ezek a mintegy véletlenül kínálkozó ásatási feldolgozások irányították rá a figyelmét. Már 1967-es egyiptomi kutatóútja alkalmával felfigyelt a

²³ Török László: E. B. Thomas: King David Leaping and Dancing. [rec.] *Antik Tanulmányok* 18. 1971. 299-304.; Castiglione, László: A Recently Published Forgery. [rec.] *Acta Archaeologica*, 23. 1971. 231-245.

²⁴ RIA H TL 2022 33-H TL 34.

²⁵ A tanulmányok új kiadásban, egyben megjelentek: Castiglione, László - Barkóczi, László - Salamon, Ágnes - Hajnóczy, Gyula - Kákósy, László - Török, László: *Abdallah Nirqi 1964: The Hungarian Excavation in Egyptian Nubia*. Budapest, 1979.

²⁶ Török, László: Ein christianisiertes Tempelgebäude in Musawwarat es Sufra (Sudan). *Acta Archaeologica*, 26. 1974. 71-103.

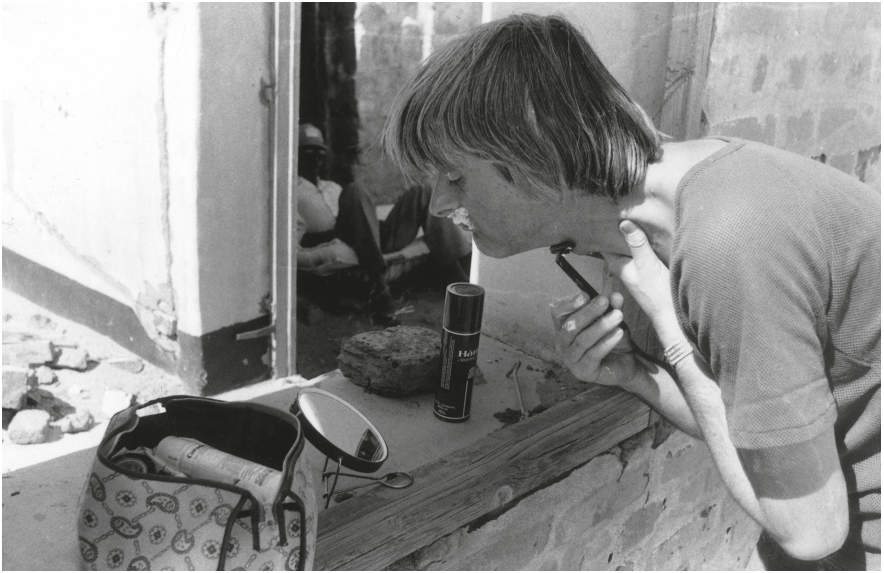
XX. század első felében Walter B. Emeri és Laurence Kirwan által feltárt ballanai és qustuli késő ókori núbiai uralkodói temetkezések Karióba szállított és ott kiállított anyagára, melyekkel egyszer még foglalkozni szándékozott. Erre végül az 1970-es évek második feléig kellett várnia: ekkor egy áttekintő tanulmányban vizsgálta a késő ókori Núbia épített és tárgyi emlékanyagának a kapcsolatait a késő ókori Mediterráneum művészetével.²⁷ Az 1970-es években Nílus-völgyi elemzéseinek kiteljesedésében ugyanakkor az első évtizedben számottevő gátló tényezőt jelentett, hogy éveken keresztül elsősorban a szakirodalmi adatokra támaszkodhatott, egyiptomi és szudáni kutatóútjaira benyújtott pályázatai ugyanis rendre válasz nélkül maradtak.²⁸ Rendszeresebbé váló kutatóútjai nyomán azután személyesen is részleteiben tanulmányozhatta az irodalomból csak töredékesen megismerhető forrásanyagot. Az 1980–1990-es években így egy-egy rövidebb írásban már erre támaszkodva többször is visszatérhetett a Núbiába ajándékként vagy zsákmányként eljutott késő ókori ezüstedények feldolgozásához. Az 1988-ban megjelent, Núbia késő antik időszakának történeti és régészeti emlékeit összefoglaló monográfiájában pedig a ballanai és a qustuli sírokról átfogó értékelést is nyújtott.²⁹

Utóbbi írásai munkamódszerének egy fentebb már röviden érintett, kutatói pályája során egyre inkább kiteljesedő tulajdonságára irányítják rá ismét a figyelmünket: a múlt tárgyi kultúrájához a művészettörténész és a régész eszköztárát egyaránt felhasználva közelített, megfigyeléseit pedig mindig a tágabb történeti összefüggésekbe mélyen beágyazva mutatta be olvasóinak. Érdeklődését ugyanakkor általában egy-egy korszak kiemelkedőbb, a társadalom magasabb rétegeiről valló, művészeti értékkel is bíró emlékanyagai keltették fel. Az Abdallah Nirqi-i feldolgozás elkészítése után viszont csak ritkán vállalkozott nagyobb hétköznapi leletanyagok (így kerámiaegyüttesek) részletekbe menő elemzésére és közzétételére. Munkamódszerének e vonásai, azaz a régészeti időrend gyakorta művészettörténeti megközelítésű vizsgálata, a történeti források által kijelölt keretre kiemelt figyelmet fordító módszertan, valamint elemzéseinek főként a társadalom elitje által ránk hagyott emlékanyagra koncentráló volta nem egy régész pályatársát ösztönözte kritikai megjegyzésekre. Választott megközelítésmódja ugyanakkor kétségbevonhatatlan előnyökkel is járt. Régész pályatársaival szemben ugyanis számos olyan megfigyeléssel és megállapítással tudta gazdagítani választott tudományterületeinek tudásbázisát, amelyekhez a szokványos régészeti szemléleten keresztül csak ritkán vezetett el az út.

²⁷ Török, László: The Art of the Ballana Culture and Its Relation to Late Antique Art. *Meroitica*, 5. 1979. 85–100.

²⁸ RIA H TL 2022 36.

²⁹ Török, László: An Early Christian Silver Reliquary from Nubia. *Studien zur spätantiken und byzantinischen Kunst. Friedrich Wilhelm Deichmann gewidmet*. Hrsg. Otto Feld, Urs Peschlow. Mainz, 1986. III.: 59–61.; Uő.: Egyptian Late Antique Art from Nubian Royal Tombs. *Byzantine East, Latin West. Art-Historical Studies in Honor of Kurt Weitzmann*. Ed. Christopher Frederick Moss, Katherine Kiefer. Princeton, 1995. 91–97.; Uő.: *Late Antique Nubia: History and Archaeology of the Southern Neighbour of Egypt in the 4th–6th c. A.D.* Budapest, 1988. (Antaeus,16.)

3. Török László szudáni tanulmányúton, Musawwarat es-Sufra, 1989

Éppen ez a történeti kérdések megválaszolásához a legszélesebb forrásbázisra támaszkodni kívánó szemlélet vezette arra, hogy a művészeti és a régészeti vizsgálatok mellett, azokból kiindulva egyre inkább elmélyüljön az ókori Egyiptomtól délre fekvő térség politika-, igazgatás-, társadalom-, gazdaság- és vallástörténeti kérdéseinek az elemzésében. Esettanulmányok és monográfiák sorát szentelte ezek feltárásának, melyekben mindig az adott probléma megválaszolásához rendelkezésre álló legteljesebb forrásanyag feldolgozását és elemzését tűzte ki célul. Amint pályájára visszatekintve többször megfogalmazta: meggyőződése szerint „nem lehet elszakítani egymástól – különösen egy ilyen fiatal diszciplína esetében [mint a nubiológia – B.Á.] – az egy-egy forráskörön vagy egy-egy kontextuson belül azt, amire azt mondom, hogy ez a régész kompetenciája, ez a történész kompetenciája, ez a filológus kompetenciája, ez a művészettörténészé, ez a vallástudósé és így tovább.”³⁰

Azaz megközelítésmódja a régészet és a művészettörténet diszciplináris különállásának megszilárdulása előtti idők szemléletéhez tért vissza, amellyel egyébként az ókor-kutatás sajátos forrásadottságai miatt szorosan kapcsolódott a klasszika archaeológia máig folytonos hagyományához. „Kopt” témájú írásaival ellentétben így nubiológiai kutatásai a kezdetektől kiegészültek a legtágabb értelemben vett történeti módszertanú és fókuszú vizsgálatokkal. Az utóbbi területeken előrébb járó késő ókori egyiptomi témákban viszont – bár a művészeti emléanyagot mindig egykori történeti és társadalmi beágyazottságában vizsgálta – mindvégig megmaradt a művészettörténeti és kisebb részben a régészeti kutatás keretein belül.

³⁰ S. Szabó Péter: A Vallástudományi Szemle beszélgetése Török László akadémikussal. *Vallástudományi Szemle*, 6. 2010. 11–12.

Így miután az 1970-es és az 1980-as években kutatásai hangsúlya elsősorban az Egyiptomtól délre fekvő térség múltjának feltárására került, közleményei között is kevesebb kifejezetten művészettörténeti nézőpontú tanulmány kapott helyet. Mégis, abbéli korán megszilárdult meggyőződésétől vezérelve, hogy az eredeti régészeti kontextusától nagyon nagy arányban megfosztott késő ókori egyiptomi művészet emlékeiről alkotott realisabb kép nem érhető el modern gyűjteményi- és múzeumi katalógusok nélkül,³¹ előbb egy római kori és késő antik tárgyakat tartalmazó kis olasz magángyűjtemény anyagát dolgozta fel és tette közzé, majd a Szépművészeti Múzeum későantik egyiptomi emlékeinek közölését készítette el két elemző kötetben.³² A helyszíni felmérés, illetve szakszerű régészeti kutatás hiányában a kelleténél ismét csak sokkal rosszabbul ismert, de központi jelentőségű núbiai emlékek pontosabb keltezésére és így értelmezésére szintén stíluskritika alapú vizsgálatokkal tett kísérletet.³³ Az egyiptomi világ déli határán fekvő régió emlékanyagának feldolgozása során sikerrel alkalmazta továbbá a késő ókori egyiptomi faragványok időrendjének és művészettörténeti helyének kijelölésére a számára a kezdetektől használhatónak bizonyult metódust. Azaz a vidékiesebb műhelyekben készült emlékeknek a korszak fő kreatív központjaihoz való viszonyát vizsgálva jelölte ki az előbbieket helyét a kor művészeti produkciójában. Ennek következtében érdeklődése korán az alexandriai hellénisztikus művészet déli irányú kulturális kisugárzásainak kutatása felé fordult, amely hosszú évtizedekre fontos kutatási témát jelentett számára.³⁴

EGY ÖSSZEGZŐ ELME KITELJESEDÉSE

Az 1970-es évek elejétől a kibontakozó nubiológiai kutatásba magát belevető Török az 1980-as évek végére számos rész tanulmány mellett több összegző monográfiában dolgozta fel az ókori Nubia történetének általa erre kiválasztott kérdéseit, illetve átfogó képet kísérelt meg kialakítani a térség egészének történetéről a rendelkezésre álló források számbavételével és elemzésével.³⁵ Erre az időre a nubiológiai kutatás meghatározó

³¹ Török, László: Besprechung zu „H. Zaloscer, Die Kunst im christlichen Ägypten. Wien-München, Verlag Anton Schroll&Co., 1974”. *Bibliotheca Orientalis*, 34. 1977. 70.

³² Török, László: Notes on PraeCoptic and Coptic Art. *Acta Archaeologica*, 29. 1977. 125–153.; Uő.: *Coptic Antiquities. Vol. 1: Stone Sculpture, Bronze Objects; Ceramic Coffin Lids and Vessels; Terracotta Statuettes, Bone, Wood, and Glass Artefacts*. Roma, 1993. (Monumenta antiquitatis extra fines hungariae reperta, 2. Bibliotheca Archaeologica, 11.); Uő.: *Coptic Antiquities. Vol. 2: Textiles*. Roma, 1993. (Monumenta antiquitatis extra fines hungariae reperta, 3. Bibliotheca Archaeologica, 12.)

³³ Török, László: Zur Datierung des sogenannten Römischen Kiosks in Naqa/Sudan. *Archäologischer Anzeiger*, 1984. 145–159.

³⁴ Török, László: Traces of Alexandrian Architecture in Meroe: A Late Hellenistic Motif in Its History. *Studia Aegyptiaca*, 2. 1976. 115–138.

³⁵ Ld. például: Török, László: *Der meroitische Staat 1. Untersuchungen und Urkunden zur Geschichte des Sudan im Altertum*. Berlin, 1986. (Meroitica, 9.); Uő.: *Geschichte Meroes. Ein Beitrag über die Quellenlage und den Forschungsstand. Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt. II. Principat, 10. Politische Geschichte (Provinzen und Randvölker: Afrika mit Ägypten)*. Hrsg. Wolfgang Haase, Hilde-

alakjává vált. Felhalmozódott kutatási tapasztalata, elismertsége és kiterjedt kapcsolatrendszere így lehetővé tette számára két olyan hiányosság felszámolását, amely választott tudományterületének előre lépését számottevően nehezítette. A Bergeni Egyetem vendégkutatójeként lehetősége nyílt egy kis kutatócsoport tagjaként létrehozni az ókori Núbia történetéről szóló, különféle nyelveken írott szövegek forrásgyűjteményét. Ez a forrásokat modern kritikai kiadásban és angol fordításban, bő kommentárokkal kísérvé tette elérhetővé a szakterület iránt érdeklődők számára. Sikerült emellett önálló monográfia keretében közzétennie a XX. század elején Meroé Városban zajlott brit ásatások eredményeit, ezáltal Meroé egyik fővárosának anyagi kultúrájába bepillantást nyújtva a kutatás számára. E két, az 1990-es években megjelent nagy nubiológiai témájú vállalkozás mellett egy további hasonló monumentális összegzés elkészítésére is vállalkozhatott: a *Handbuch der Orientalistik* sorozat felkérésére megírta az ókori Núbia történetét és régészeti emlékeit tárgyaló kézikönyv-jellegű összegzését.³⁶

A nagy nubiológiai összefoglalók mellett a késő ókori egyiptomi művészet vizsgálatára érthető módon elsősorban rövidebb írásokban tudott visszatérni. Az utóbbiakból sem hiányzott ugyanakkor a korábbi munkáiból kinövő szintézis igénye. Így vállalkozott például az 1980-as években egy tanulmány erejéig az egyiptomi kutatásainak kezdetét jelentő késő antik faragványok időrendjének újlagos áttekintésére, levonva ebben az 1970-es évek eleje óta tett újabb régészeti megfigyelések tanulságait.³⁷ A késő ókori egyiptomi művészetről készült összegzés lehetőségét végül egy 2005-ben, a budapesti Szépművészeti Múzeumban Török által rendezett kiállítás kínálta fel. Ehhez kapcsolódóan ugyanis nem csak a kiállított emlékek elemző katalógusát írta meg angol és magyar nyelven, de önálló monográfiát is szentelt a Nílus-völgy III. és VII. század közötti művészetének.³⁸ A „kopt” építészet, kő- és fafaragás, festészet, textilművesség, csontfaragás stb. összegző áttekintéséhez hasznos előtanulmányokat jelentettek korábbi elemzései és az általa készített gyűjteményi katalógusok. Különösen, mert a 2000-es évek első felében a korszak emlékei továbbra is jelentős részben régészeti kontextusuktól megfosztott múzeumi gyűjteményekből voltak ismertek. Az ásatási megfigyelések viszont korántsem szaporodtak a kívánatos mértékben.

gard Temporini. Berlin, 1988. 107–341.

³⁶ Tormod Eide – Tomas Hägg – Richard Holton Pierce – László Török: *Fontes Historiae Nubiorum. Textual Sources for the History of the Middle Nile Region between the Eighth Century BC and the Sixth Century AD*. I–IV. Bergen, 1994–2000.; Uő.: *Meroe City. An Ancient African Capital: John Garstang's Excavations in the Sudan*. I–II. London, 1997. (EES Occasional Publications, 12.); Uő.: *The Kingdom of Kush. Handbook of the Napatan-Meroitic Civilization*. Leiden–New York–Köln, 1997. (Handbuch der Orientalistik. Erste Abteilung: Der Nahe und Mittlere Osten, 31.)

³⁷ Török, László: Notes on the Chronology of Late Antique Stone Sculpture in Egypt. *Coptic Studies. Acts of the Third International Congress of Coptic Studies, Warsaw, 20–25 August, 1984*. Ed. Włodzimierz Godlewski. Warsaw, 1990. 437–484.

³⁸ Török László: *A fáraók után: a kopt művészet kincsei Egyiptomból*. Budapest, 2005.; Uő.: *After the Pharaohs: Treasures of Coptic Art from Egyptian Collections*. Budapest, 2005.; Uő.: *Transfigurations of Hellenism. Aspects of Late Antique Art in Egypt AD 250–700*. New York–Leiden–Köln, 2005. (Probleme der Ägyptologie, 23.)

4. Az A fáraók után: A kopt művészet kincsei Egyiptomból című budapesti kiállításra készülve, Szépművészeti Múzeum, 2005. Balról jobbra: Baán László, a Szépművészeti Múzeum főigazgatója, Bozóki András, kulturális miniszter, Török László.

„Kopt” művészettörténetének így bizonyos értelemben kényszerű módon továbbra is egyik fő vezérfonala a stíluskritikai elemzés maradt, annak minden előnyével és – kelő számú fix pont hiányában – lehetséges hátrányával együtt. Az utóbbira szemléletes példát kínál az Egyiptom száraz talajában szerencsés módon nagy számban fennmaradt késő antik textilleletek értékelése. Míg ugyanis a kőfaragványok időrendjét az újabb, szakszerű ásatásokkal sikerült a korábbiaknál biztosabb alapokra helyezni, a textil kutatásban a datáló régészeti környezet hiányában a döntő lökést a radiokarbon kormeghatározás egyre szélesebb körű alkalmazása hozta el. Ezen eredmények fontosságát Török teljes mélységében felismerte és saját vizsgálataiban támaszkodott is azok tanulságaira. A más szempontok szerint – sokszor ad-hoc jelleggel – megvalósult mintavétel miatt azonban a XXI. század első évtizedeiben még nem állt rendelkezésre elég szorosabban keltezett darab egy azokra alapozott átfogó kronológiai rendszer alapos kidolgozásához.

Az utóbbi részlet Török kutatói attitűdjének több fontos aspektusát is megvilágítja. Munkamódszerének szerves része volt, hogy időről időre vissza-visszatért korábban általa már feldolgozott témákhoz. Kifejezett célja volt, hogy az újabb adatok és saját újabb megfigyelései alapján újraértékelje azokat, gyakran saját korábbi következtetéseit további érvekkel alátámasztva, vagy azokat újragondolva meggyőzőbb magyarázatokkal felváltva. Úgy tartotta ugyanis, hogy a legnagyobb hiba az lenne, ha korábbi nézeteihez csak azért ragaszkodna, mert egyszer azok már publikálásra kerültek; a legcélszerűbb pedig az, ha saját maga tudja a kutatást új, meggyőzőbb elképzeléssel előremozdítani. Fontosnak tartotta ugyanakkor, hogy az építészeti és a tárgyi emlékek elemzésében következetesen érvényesítse a művészettörténeti megközelítés

alkalmazását, és a társtudományok eredményeit ne tekintse eltérő következtetések esetén automatikusan helytállóbbnak, amelyhez saját művészettörténeti értékelését eleve igazítania kell.³⁹ A késő ókori egyiptomi művészetet összegző igénnyel feldolgozó kötet ugyanakkor a korábbinál is világosabban irányította rá a figyelmét az emlékeanyag belső minőségi hierarchiájának fontosságára. A III-VII. századi egyiptomi művészettörténet megírása során így a XXI. század elejére jelentősebbre duzzadt tárgyi hagyaték minden általa elemzett műfajában a főművek kiválasztására törekedett. Szisztematikusan hangsúlyt fektetett arra, hogy különbséget tegyen az emlékek stílus- és minőségi jegyei között, kiszabadítani igyekezve ezzel a „kopt” művészetet a hellénisztikus művészet késő antik hanyatlásáról szóló narratíva fogságából. Az utóbbi következtében ugyanis az alacsonyabb minőségi szintet képviselő munkákat rendszeresen a későbbi keltezéssel azonosították.

A tudományos pályájának első felében végzett feltárómunka eredményeit összegző nagy szintézisek elkészülte után Török munkásságának utolsó másfél évtizede két nagy, részben összefüggő téma vizsgálata körül csoportosult. A központi kérdés a kultúrák történeti érintkezéseinek, a kultúraátvitel mechanizmusainak a pontosabb megértése volt a núbiai világban erőteljesen jelenlévő egyiptomi kulturális elemek helyének és szerepének kijelölése érdekében. A téma maga Török számára nem volt új. A Núbia-kutatást a kezdetektől meghatározta az egyiptomi hatások vizsgálatának szükségszerűsége. Saját munkájában ugyanakkor a legkorábbi időktől felismerte a sajátos núbiai üzeneteknek és kulturális tartalmaknak az egyiptomi, illetve egyiptizáló formákból való kibontásának a központi jelentőségét is. Ezért mindvégig küzdött az ellen a régről meggyökeresedett felfogás ellen, amely a núbiai művészet egyiptizáló művészeti formanyelven fogant emlékeit az egyiptomi kultúrát mechanikusan másoló, az eredetét rosszabb minőségben kivitelező alkotásoknak gondolta. E küzdelem jegyében önálló monográfiákat szentelt a núbiai elit által készített egyiptomi formákat használó feliratok, templomépítészet, szobrászat stb. núbiai olvasatainak.⁴⁰ Vallotta, hogy ott, ahol a kulturális átvételek tanulmányozása során nem vagyunk képesek felismerni az emberi kreativitás önkifejezésre törekvéséből származó üzeneteket, nem az egykori emberek kreativitásának hiányával, hanem saját módszertani korlátainkkal állunk szemben. E kérdéskör többirányú feldolgozásának szentelte az egyiptomi-núbiai határvidék a Kr. e. 3700 és Kr. u. 500 közötti időszakának történetét és tárgyi emlékeanyagát elemző monumentális könyvét. De ehhez a fő kérdéshez kapcsolódott a kultúraát-

³⁹ Így például a „kopt” művészettörténetének utolsó fejezetére (Török *Transfigurations* 2005. i. m. 351-358.) érkező - személyeskedéstől sem mentes - epigráfiai alapú kritika (Jacques van der Vliet: *Perennial Hellenism! László Török and the al-Mu‘allaqa Lintel. Eastern Christian Art*, 4 [2007] 77-80.) ellenére is kitartott saját, művészettörténeti megközelítésű álláspontja mellett.

⁴⁰ Török, László: *The Birth of an Ancient African Kingdom: Kush and her Myth of the State in the First Millennium BC*. Lille, 1995. (Cahiers de recherches de l'Institut de Papyrologie et d'Égyptologie de Lille, Supplement, 4.); Uő.: *The Image of the Ordered World in Ancient Nubian Art. The Construction of the Kushite Mind (800 BC-300 AD)*. Leiden-Boston-Köln, 2002. (Probleme der Ägyptologie, 18.)

vétel különböző formáit és motívumait esettanulmány jelleggel vizsgáló kis kötete és az egyiptomi hellénisztikus művészet Kr. e. 300 és Kr. u. 250 közötti núbiai adaptációját elemző monográfiája is.⁴¹ Ez utóbbi problémakör vezette vissza a másik témához, mely Nílus-völgyi kutatásainak kezdetei óta foglalkoztatta: Alexandria elveszett, még töredékeiben is alig ismert hellénisztikus művészetének feltárásához. E vizsgálatot alapvetően nehezíti mind az emlékanyag nagymértékű pusztulása, mind pedig a modern város alatt végzett ásások csekély kiterjedése. Így az ókor e nagy jelentőségű kulturális központjának művészetéről elsősorban a vidéki Egyiptom, illetve Núbia korunkra maradt alkotásain keresztül, az alexandriai művészet hatását tükröző emlékeket elemezve kaphatunk képet. Erre a rekonstrukcióra vállalkozott Török utolsó, halála miatt kéziratban maradt műve. Módszerének finomságáról és eredményeinek jelentőségéről az ennek egyik fejezetéből készült rövid magyar összefoglalóból tudhatunk meg valamit. E rövidke írás torzóban maradt voltában is Török László egyik legmesteribb tudományos elemzése. Egyben egy gazdag tudományos életpálya egyik kétségtelen csúcspontja, melyben Török módszerének és tudásának esszenciáját tárja olvasói elé.⁴² A korszak főművei iránt érdeklődő, finom stílusérzékkel megáldott, élesszemű megfigyelő végletekig kifinomult elemzése ez, mely a láthatón keresztül egy elveszett világot is képes olvasói előtt finom körvonalakkal megeleveníteni.

Török László, a számos modern szaktudomány illetékességi területén otthonosan mozgó, nagyformátumú tudós személye aligha érthető meg a maga teljességében pusztán tudományos pályávének dokumentumait tanulmányozva. Legalább ilyen fontos magunk előtt látni Török Lászlót, a XX. század második felének magyar művészeti és kulturális életében meghatározó személyiségekkel barátságot ápoló polgárt,⁴³ és Török Lászlót, a műgyűjtőt. Az 1945 előtti Magyarország polgárosodottabb rétegéből érkező Török – a háború előtti „úri világ” társadalmi berendezkedésének igazságtalanságait őszintén és mélyen elutasítva – lehetőségeihez képest mindvégig e polgári miliő kulturális maximáit tartotta követendő mintának világlátásában éppen úgy, mint lakókörnyezete kialakításában. Mindennapjait lakásának gondosan válogatott berendezési tárgyai, elsősorban bútorgyűjteményének darabjai között élte. E környezetben a közelebbi múlt alkotásaival épp oly bensőséges kapcsolatot alakíthatott ki, mint tudományos kutatásának tárgyával, az ókori Nílus-völgy művészeti emlékeivel. A minőség iránti csalhatatlan érzékét e mindennapi találkozások éppen úgy csiszol-

⁴¹ Török, László: *Between Two Worlds: The Frontiers Region between Ancient Nubia and Egypt 3700 BC - 500 AD*. Leiden-Boston, 2009. (Probleme der Ägyptologie, 29.); Uő.: *Adoption and Adaptation: The Sense of Culture Transfer between Ancient Nubia and Egypt / A kultúraátvétel értelme: Egy ókori nílus-völgyi eset*. Budapest, 2011.; Uő.: *Hellenizing Art in Ancient Nubia 300 BC-AD 250 and its Egyptian Models. A Study in "Acculturation"*. Leiden-Boston, 2011. (Culture and History of the Ancient Near East, 53.)

⁴² Török László: Egy félreismert remekmű: A Petosiris-sír és az egyiptomi-görög kiegészés. *Ókor*, 16, 2017, 2. 3-19.

⁴³ Ebbe az aspektusba bepillantást enged egy 2004-ben Törökkel készített beszélgetés: *100 éve született Borsos Miklós*. Szerk. Fertőszegi Béláné. Budapest, 2006.

5. Török László akadémikus, 2019

ták, ahogyan szakmai és emberi kapcsolataiban is a minőség iránti feltétlen elkötelezettség vezette. Mindezen hatások együttesen formálták tudósi szemléletmódját, hozzájárulva a XX. század második fele és a XXI. század eleje egyik legmeghatározóbb magyar ókortörténet-életművének alakulásához.

TÖRÖK LÁSZLÓ PÁLYAKÉPE

Török László (Budapest, 1941. május 13. – Budapest, 2020. szeptember 17.) régész, művészettörténész, nubiológus, az MTA tagja. Apja Török László (1906–1975) mérnök, anyja Giesz Mária. Egyetemi tanulmányait a Budapesti Műszaki Egyetem Építészmérnök Karán végezte 1959 és 1964 között. 1964. augusztus 16-án lépett a Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Kutató Csoportjának kötelékébe, melynek Intézeté alakulása után is munkatársa maradt egészen nyugdíjba vonulásáig, majd kutatóprofesszor emeritusként haláláig. Pályájának kezdetén Gerevich László vezetése alatt a budai királyi vár építészettörténeti rekonstrukciójába kapcsolódott be. Doktori disszertációját 1965–1966-ban készítette el és 1966-ban védte meg a XI. századi palmettás kőfaragványok kérdéséről. 1967-ben akadémiai ösztöndíjjal Egyiptomban tartózkodott, majd visszatérése után a késő ókori egyiptomi („kopt”) kőfaragványok kérdéseivel

foglalkozott. 1968-tól a Régészeti Intézet Ókori Osztályának keretében dolgozott Castiglione László vezetése alatt. „Kopt” művészeti kutatásai mellett bekapcsolódott a Régészeti Kutató Csoport által 1964-ben feltárt Abdallah Nirqi-i lelőhely feldolgozásába és közzétételébe. Két évig vendéghallgatóként posztgraduális képzésben vett részt az ELTE Egyiptológia Tanszékén, ahol Kákosy Lászlónál koptológiát tanult. 1971-ben a berlini Humboldt Egyetem Egyiptológiai és Szudánrégészeti Intézetének meghívására hosszabb időt töltött Berlinben az intézet által Musawwarat es-Sufrában feltárt leletanyag tanulmányozására. Ezalatt az idő alatt Fritz Hintze professzor támogatásával mélyedt el a Núbia-kutatásban. Az 1970–1980-as években több hosszabb tanulmányutat tett Egyiptomba az ottani emléanyag személyes tanulmányozására, valamint hosszabb-rövidebb kutatóutak keretében Európa és az Egyesült Államok számos múzeumi gyűjteményében lehetősége nyílt az egyiptomi és a núbiai emléanyag tanulmányozására. A térségre vonatkozó kutatási eredményeket ismertető konferenciáknak az 1970-es évek eleje óta rendszeres résztvevője volt. 1982-ben az International Society of Nubian Studies Elnökségének tagjai közé, majd 1990-ben alelnökévé választották. 1978 és 1987 között az ELTE Egyiptológiai Tanszékén kopt művészettörténetet és nubiológiát tanított megbízott előadóként. 1980-ban vendégdocens, 1989-től vendégprofesszor minőségében tanított a Bergeni Egyetem Klasszikus Intézetében. 1982-től a Régészeti Intézet idegennyelvű folyóiratának, az *Antaeus*nak a főszerkesztője, 1985-től az Intézet Ókori Munkacsoportjának a vezetője volt, 1989-től az Intézet tudományos főmunkatársa. 1984-ben vette feleségül Sződy Erzsébetet, akivel annak 2012-ben bekövetkezett haláláig boldog házasságban élt. 1992-ben védte meg akadémiai doktori disszertációját. 1993-ban az ELTE címzetes egyetemi tanárává nevezték ki. Az 1990-es években több intézmény – így az MTA Régészeti Intézete és a Magyar Nemzeti Múzeum – igazgatói posztját is megpályázta. 1998-ban a cambridge-i St. John’s College vendégkutatójaként tevékenykedett. 1995-ben a Norvég Tudományos Akadémia külső tagjává, 2000-ben a Bergeni Egyetem díszdoktorává választották. 2000-ben az Ókortudományi Társaság választmányának tagja, 2003-tól pedig a társaság elnöke lett. 2003-tól az MTA Ókortörténeti Bizottságának is elnöke volt. 2004-ben megválasztották a Magyar Tudományos Akadémia levelező, majd 2010-ben rendes tagjává. 2011-től az MTA Régészeti Tudományos Szakbizottságának elnöke, 2014-től haláláig a Seuso Munkabizottság elnöki tisztét is betöltötte. Kitüntetések: Marót Károly-díj, 1983; Foundation Michela Schiff Giorgini Prize, 1986, 1990; Rómer Flóris-emlékérem, 2006; Ipolyi Arnold-emlékérem, 2007; Széchenyi-díj, 2015

TÖRÖK LÁSZLÓ FONTOSABB ÍRÁSAI

On the Chronology of the Ahnas Sculpture. *Acta Archaeologica*, 22. 1970. 163–182.; *Abdallah Nirqi 1964: The Hungarian Excavation in Egyptian Nubia*. Budapest, 1979. [társ szerzők: Castiglione László, Barkóczi László, Salamon, Ágnes, Hajnóczi, Gyula, Kákosy László]; *Economic Offices and Officials in Meroitic Nubia. A Study in Territorial Administration of the Late Meroitic Kingdom*. Budapest, 1979. (*Studia Aegyptiaca*, 5.); *Der meroitische Staat 1. Untersuchungen und Urkunden zur*

Geschichte des Sudan im Altertum. Berlin, 1986. (Meroitica, 9.); *The Royal Crowns of Kush. A Study in Middle Nile Valley Regalia and Iconography in the 1st Millennium B. C. and A.D.* Oxford, 1987. (Cambridge Monographs in African Archaeology, 18) *Geschichte Meroes. Ein Beitrag über die Quellenlage und den Forschungsstand. Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt. II. Principat, 10. Politische Geschichte (Provinzen und Randvölker: Afrika mit Ägypten)*. Hrsg. Wolfgang Haase, Hildegard Temporini. Berlin, 1988. 107–341.; *Late Antique Nubia: History and Archaeology of the Southern Neighbour of Egypt in the 4th–6th c. A.D.* Budapest, 1988. (Antaeus, 16.); Notes on the Chronology of Late Antique Stone Sculpture in Egypt. *Coptic Studies. Acts of the Third International Congress of Coptic Studies, Warsaw, 20–25 August, 1984*. Ed. Włodzimierz Godlewski. Warsaw, 1990. 437–484.; *Coptic Antiquities. Vol. 1: Stone Sculpture, Bronze Objects; Ceramic Coffin Lids and Vessels; Terracotta Statuettes, Bone, Wood, and Glass Artefacts*. Roma, 1993. (Monumenta antiquitatis extra fines hungariae reperta, 2. Bibliotheca Archaeologica, 11.); *Coptic Antiquities. Vol. 2: Textiles*. Roma, 1993. (Monumenta antiquitatis extra fines hungariae reperta, 3. Bibliotheca Archaeologica, 12.); *Fontes Historiae Nubiorum. Textual Sources for the History of the Middle Nile Region between the Eighth Century BC and the Sixth Century AD*. I–IV. Bergen. 1994–2000. [társszerzők: Tormod Eide, Tomas Hägg, Richard Holton Pierce]; *The Birth of an Ancient African Kingdom: Kush and her Myth of the State in the First Millennium BC*. Lille, 1995. (Cahiers de recherches de l’Institut de Papyrologie et d’Égyptologie de Lille. Supplement, 4.); *Egyptian Terracottas of the Hellenistic and Roman Periods*. Roma, 1995. (Monumenta antiquitatis extra fines hungariae reperta, 4. Bibliotheca Archaeologica, 15.); *Meroe City. An Ancient African Capital: John Garstang’s Excavations in the Sudan*. I–II. London, 1997. (EES Occasional Publications, 12.); *The Kingdom of Kush. Handbook of the Napatan-Meroitic Civilization*. Leiden–New York–Köln, 1997. (Handbuch der Orientalistik. Erste Abteilung: Der Nahe und Mittlere Osten, 31.); *Transfigurations of Hellenism: Aspects of Late Antique Art in Egypt AD 250–700*. New York–Leiden–Köln, 2005. (Probleme der Ägyptologie, 23.); *The Image of the Ordered World in Ancient Nubian Art. The Construction of the Kushite Mind (800 BC–300 AD)*. Leiden–Boston–Köln, 2002. (Probleme der Ägyptologie, 18.); *Between Two Worlds: The Frontiers Region between Ancient Nubia and Egypt 3700 BC – 500 AD*. Leiden–Boston, 2009. (Probleme der Ägyptologie, 29.); *Adoption and Adaptation. The Sense of Culture Transfer between Ancient Nubia and Egypt / A kultúraátvétel értelme: Egy ókori nílus-völgyi eset*. Budapest, 2011; *Hellenizing Art in Ancient Nubia 300 BC–AD 250 and its Egyptian Models. A Study in “Acculturation”*. Leiden–Boston, 2011. (Culture and History of the Ancient Near East, 53.); *Herodotus in Nubia*. Mnemosyne Supplements. Leiden–Boston, 2014. (History and archaeology of Classical Antiquity, 368.); *The Periods of Kushite History. From the Tenth Century BC to the AD Fourth Century*. Budapest, 2015.; *Egy félreismert remekmű: A Petosiris-sír és az egyiptomi–görög kegyezés*. *Ókor*, 16, 2017, 2. 3–19.

TÖRÖK LÁSZLÓRÓL SZÓLÓ MÉLTATÁSOK

Bechtold Eszter – Vámos Péter: Beszélgetés Török László professzorral a kopt művészet-ről. *Ókor*, 4, 2005, 1/2. 3–9.; S. Szabó Péter: A Vallástudományi Szemle beszélgetése Török László akadémikussal. *Vallástudományi Szemle*, 6. 2010. 7–15.; Gréczi Enikő: „Mindent mindig újra kell gondolni”. Beszélgetés Török Lászlóval. *MúzeumCafé*, 8. 2014. No 108–11.3; Bács, Tamás – Bollók, Ádám, Vida, Tivadar: Editor’s Preface. *Across the Mediterranean – Along the Nile: Studies in Egyptology, Nubiology and Late Antiquity Dedicated to László Török on the Occasion of His 75th Birthday*. Ed. Tamás Bács, Ádám Bollók, Tivadar Vida. Budapest, 2018, I.: 11–12.; Bollók Ádám: Török László (1941–2020). *MúzeumCafé*, 14, 2020, 6. 19–25.; Bollók, Ádám: László Török (1941–2020). *Acta Archaeologica*, 72. 2021. 235–239.; Bács Tamás – Bollók Ádám: Török László (1941–2020). *Archaeologiai Értesítő*, 146. 2021. 265–270.